Wąsek, D., i Gilski, M. (red.). (2026). *Leksykon polskich apologetów i teologów fundamentalnych*. Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie, s. 167–187.
https://doi.org/10.15633/9788383701769.10

Piotr Skarga

Krystian Kałuża
krystian.kaluza@uni.opole.pl https://orcid.org/0000-0002-7605-8132
Uniwersytet Opolski https://ror.org/04gbpnx96

Kontekst biograficzno-bibliograficzny

Piotr Skarga nie był apologetą w nowoczesnym sensie przedstawiciela wyodrębnionej dyscypliny teologicznej. Należał natomiast do najważniejszych w Polsce przedstawicieli potrydenckiej teologii kontrowersyjnej[1]. Jego działalność pisarska i kaznodziejska łączyła obronę jedności Kościoła, nauki katolickiej i programu reformy kościelnej z intensywną polemiką wyznaniową oraz wyraźnym celem pastoralnym. Biografia Skargi pozwala zarazem uchwycić wewnętrzną logikę tej twórczości: od doświadczeń szkolnych i duszpasterskich, przez wejście w krąg jezuickiej reformy katolickiej, aż po działalność publiczną na styku sporów religijnych i politycznych.

Piotr Skarga, właściwie Piotr Pawęski lub Powęski, urodził się 2 lutego 1536 roku w Grójcu na Mazowszu. W latach 1552–1555 studiował w Akademii Krakowskiej, gdzie uzyskał stopień bakałarza. Następnie był

1 Przez „potrydencką teologię kontrowersyjną" rozumie się rozwijany po Soborze Trydenckim nurt piśmiennictwa teologiczno-polemicznego, którego celem była obrona doktryny katolickiej wobec reformacji i innych przeciwników wyznaniowych za pomocą argumentacji biblijnej, patrystycznej, soborowej, historycznej i retorycznej. W odniesieniu do jezuickiego piśmiennictwa XVI i XVII wieku historiografia posługuje się niekiedy jeszcze ściślejszym określeniem „teologia pozytywno-kontrowersyjna". W tym właśnie horyzoncie należy sytuować działalność Piotra Skargi jako wybitnego autora katolickiej polemiki wyznaniowej doby potrydenckiej [Natoński, 2003].

rektorem szkoły parafialnej przy kościele św. Jana w Warszawie, a później zajmował się wychowaniem synów Andrzeja Tęczyńskiego. W 1564 roku we Lwowie przyjął święcenia kapłańskie, został kanonikiem katedralnym i rozpoczął działalność kaznodziejską; od 1565 roku pełnił tam również funkcję kanclerza kapituły. Już ten wczesny etap życia pokazuje trwałe rysy jego późniejszej aktywności: związek z edukacją, kaznodziejstwem i formacją religijną [Darowski, 2012: 7–8].

Szczególne znaczenie dla ukształtowania jego zainteresowań miały lata spędzone na ziemiach ruskich Korony. W 1566 roku Skarga przeniósł się do Gorliczyny koło Przeworska na dwór Jana Krzysztofa Tarnowskiego. Wcześniej i równolegle, pracując w Rohatynie i we Lwowie, zetknął się bezpośrednio z problemem relacji między katolicyzmem a prawosławiem. To doświadczenie pomaga zrozumieć, dlaczego właśnie kwestia jedności Kościoła i stosunku do chrześcijan obrządku greckiego stała się później jednym z głównych tematów jego twórczości [Kempa, 2015: 54; 2013: 183].

Przełomowy okazał się wyjazd do Rzymu w 1568 roku i wstąpienie do Towarzystwa Jezusowego w roku następnym. W Rzymie Skarga odbył nowicjat oraz uzupełnił studia teologiczne w Collegium Romanum; przez pewien czas pełnił także obowiązki penitencjarza w Bazylice św. Piotra. Wybór jezuitów nie był wyłącznie decyzją życiową, lecz także wyborem określonego modelu zaangażowania kościelnego: zakorzenionego w potrydenckiej reformie katolicyzmu, nastawionego na formację, kaznodziejstwo i polemikę z reformacją. Po powrocie do Rzeczypospolitej w 1571 roku pracował w Pułtusku jako kaznodzieja i nauczyciel, a zarazem angażował się w rozwój nowych placówek jezuickich [Darowski, 2012: 7–8; Kempa, 2015: 54].

Za właściwe laboratorium dojrzałej działalności Skargi trzeba uznać Wilno. Skierowany tam w 1573 roku, od 1574 roku był zastępcą rektora kolegium jezuickiego, a od 1579 roku pierwszym rektorem Akademii Wileńskiej. Wielowyznaniowe Wilno, w którym współistnieli katolicy, prawosławni i protestanci, stało się miejscem, gdzie jego aktywność kaznodziejska, organizacyjna i polemiczna nabrała pełnego rozmachu. To właśnie tam krystalizowały się dwa najważniejsze nurty jego późniejszej twórczości apologetycznej: z jednej strony spór z protestantami, zwłaszcza z Andrzejem Wolanem, z drugiej program doprowadzenia chrześcijan obrządku greckiego do jedności z Rzymem [Darowski, 2012: 7–8; Chemperek, 2013: 425–426].

Po powrocie do Krakowa Skarga został przełożonym domu jezuickiego przy kościele św. Barbary, a w 1588 roku objął funkcję nadwornego kaznodziei Zygmunta III Wazy, którą pełnił przez dwadzieścia cztery lata.

Odtąd jego działalność zyskała jeszcze wyraźniejszy wymiar publiczny. W ostatnich latach życia, już po przeniesieniu stolicy do Warszawy, pozostawał związany z dworem, a zarazem nie przestawał pisać. Ostatnie kazanie wygłosił w Warszawie 22 kwietnia 1612 roku; w czerwcu tego samego roku przeniósł się do Krakowa, gdzie zmarł 27 września 1612 roku. Został pochowany w kościele Świętych Apostołów Piotra i Pawła [Darowski, 2012: 7–9].

Spuścizna pisarska Skargi jest rozległa i wewnętrznie zróżnicowana. Obejmuje dzieła teologiczne, pisma polemiczne, kazania, teksty o wyraźnym profilu społeczno-politycznym, hagiografię oraz przekłady. Nie tworzy ona jednak zbioru przypadkowego. Układa się raczej w kilka powiązanych ze sobą ciągów: wczesne pisma dogmatyczno-polemiczne powstające w kręgu sporów wileńskich, pisma eklezjologiczno-unijne związane z problemem jedności Kościoła i unii brzeskiej, późniejsze teksty publiczne odnoszące katolicyzm do ładu Rzeczypospolitej oraz końcowy powrót do sporów stricte teologicznych [Darowski, 2012: 8–9].

Do pierwszego z tych ciągów należą przede wszystkim dzieła związane z wieloletnim sporem z Andrzejem Wolanem: *Pro sacratissima Eucharistia contra haeresim Zuinglianam* (Wilno, 1576), *Duodecim artes et impostura calvinistarum* (1582) oraz polskie *Siedm filarów* (Wilno, 1582). Nie są to teksty autonomiczne, lecz kolejne ogniwa tej samej polemiki, rozwijające obronę katolickiej nauki o Eucharystii i dostosowujące ją do różnych odbiorców. Jak podkreśla Dariusz Chemperek [2013: 426, 429, 431–432], *Siedm filarów* stanowiło zarazem podsumowanie i popularyzację wcześniejszych łacińskich traktatów, a więc przekład dysputy uczonej na język szerszej perswazji konfesyjnej.

Drugi wielki nurt tworzą pisma eklezjologiczno-unijne. Najważniejsze miejsce zajmuje tu *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu* (Wilno, 1577), napisane wcześniej, lecz wydane po kilku latach namysłu i wznawiane za życia autora w kolejnych redakcjach. Dzieło to nie było interwencją jednorazową, lecz podstawowym wykładem skargowskiej wizji jedności Kościoła [Kempa, 2015: 56]. Jego kontynuacją i historyczno-polemicznym rozwinięciem stały się *Synod brzeski* oraz *Obrona synodu brzeskiego* (Kraków, 1597), w których Skarga przeszedł od ogólnej apologii jedności pod prymatem papieskim do obrony konkretnego wydarzenia historycznego, jakim było zawarcie unii brzeskiej [Kempa, 2013: 187–188, 205–206].

Do najważniejszych dzieł Skargi należą ponadto *Żywoty świętych Starego i Nowego Zakonu* ([Wilno], 1579), *Proces konfederacji* ([Kraków], 1595), *Kazania sejmowe*, ogłoszone drukiem po raz pierwszy w tomie *Kazania*

na niedziele i święta całego roku (Kraków, 1597), *Wzywanie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Kraków, 1610) oraz *Wzywanie do jednej zbawiennej wiary* (Wilno, 1611). Z późnego etapu twórczości pochodzą także dwa pisma antyariańskie: *Zawstydzenie arianów. Przy nim Kazanie o przenajchwalebniejszej Trójcy* (Kraków, 1604) oraz *Wtóre zawstydzenie arianów* (Kraków, 1608). Zestawienie tych dzieł pokazuje ciągłość i szerokość zainteresowań autora: od obrony Eucharystii, przez jedność Kościoła i polemikę z różnowierstwem, aż po publiczne wezwanie do religijnej i moralnej odnowy [Darowski, 2012: 8–9; Homa, 2020: 15–16].

Niemal wszystkie pisma Skargi miały liczne wydania, a niektóre z nich – zwłaszcza *Żywoty świętych* i *Kazania sejmowe* – doczekały się bardzo rozległej recepcji, także w czasach nowożytnych i współczesnych. Ich powodzenie nie wynikało jedynie z walorów literackich, lecz także z tego, że trafiały do szerokiego kręgu odbiorców i współtworzyły katolicką kulturę religijną dawnej Rzeczypospolitej. Twórczość Skargi należy więc czytać nie jako zbiór rozproszonych publikacji, ale jako spójny, choć rozwijany w różnych formach, projekt obrony katolickiej prawdy, katolickiej jedności i katolickiego ładu wspólnotowego [Darowski, 2012: 9].

Warsztat apologety

Poglądy i źródła inspiracji

Warsztat apologetyczny Piotra Skargi wyrasta z potrydenckiego modelu teologii kontrowersyjnej. Jego zasadniczym celem nie jest budowa autonomicznego systemu spekulatywnego, lecz obrona wiary Kościoła wobec konkretnych przeciwników wyznaniowych. Z tego względu punkt wyjścia stanowią u niego przede wszystkim autorytety uznawane za normatywne: Pismo Święte, tradycja kościelna, świadectwo Ojców, orzeczenia soborowe oraz pamięć historyczna Kościoła [Darowski, 2012: 9–10; Jara, 2013: 146–148].

Pierwszym i podstawowym źródłem argumentacji pozostaje Biblia. Nie funkcjonuje ona jednak jako tekst odczytywany w izolacji od wspólnoty wiary, lecz jako słowo interpretowane w ciągłości kościelnej wykładni. W polemice Skargi szczególne znaczenie zyskuje zatem topika religijna i teologiczna: odpowiednio dobrane miejsca biblijne, autorytet patrystyczny, dokumenty soborowe i utrwalona tradycja. Taki sposób argumentacji

pozwala mu przedstawiać naukę katolicką nie jako jedną z konkurencyjnych opinii, lecz jako wykładnię zakorzenioną zarazem w Objawieniu i w historycznej ciągłości Kościoła [Chemperek, 2013: 432; Darowski, 2012: 10; Jara, 2013: 157–158].

Szczególnie wyraźnie widać to w pismach poświęconych jedności Kościoła. Jedność z Rzymem zostaje w nich ukazana jako warunek zachowania prawdy objawionej, a autorytet Stolicy Apostolskiej jako konieczna zasada jedności wspólnoty wierzących. W tej perspektywie źródłem inspiracji nie jest tylko sam tekst biblijny, lecz również kościelna pamięć o dawnej jedności chrześcijaństwa, świadectwo soborów oraz historyczna interpretacja rozdarcia między Wschodem a Zachodem. Historia Kościoła pełni zatem funkcję wyraźnie apologetyczną: służy wykazaniu starożytności, prawowitości i normatywnego charakteru jedności z Rzymem [Kempa, 2015: 56–60].

Podobną logikę odnajdujemy w pismach eucharystycznych. Ich biblijny fundament zostaje streszczony w słowach ustanowienia, które są dla Skargi zasadą interpretacyjną całego wywodu. Na tej podstawie buduje on obronę katolickiej nauki o realnej obecności, ofierze mszy i sakramentalnym porządku Kościoła. Charakterystyczne jest przy tym, że argument biblijny nie zostaje u niego oddzielony od argumentu kościelnego i liturgicznego: doktryna, kult i praktyka religijna tworzą jeden porządek uzasadnienia [Chemperek, 2013: 430–432].

Istotnym składnikiem tego warsztatu jest również technika argumentacji. Obok dowodów zewnętrznych, opartych na autorytecie świadectw i dokumentów, Skarga wykorzystuje argumentację logiczno-retoryczną. Chętnie posługuje się entymematem i epichejrematem, ponieważ pozwalają one rozwinąć tok dowodzenia i pełniej uzasadnić własne stanowisko. Wywód ten zostaje zarazem wzmocniony środkami perswazyjnymi, przede wszystkim amplifikacją, która służy nie tylko porządkowaniu racji, lecz także oddziaływaniu na wolę i uczucia odbiorcy. Dzięki temu funkcja *docere* splata się u Skargi z funkcją *movere* [Jara, 2013: 146–148, 157–158].

Całościowo rzecz ujmując, źródła inspiracji Skargi mają charakter jednocześnie teologiczny, kościelny i retoryczny. Pismo Święte pozostaje ich centrum, ale dopiero w połączeniu z tradycją, autorytetem Ojców, pamięcią soborową i historyczną samoświadomością Kościoła tworzy właściwe zaplecze jego apologii. Tym samym jego warsztat zachowuje wyraźny profil pastoralny i eklezjalny: nie służy czysto akademickiej demonstracji, lecz obronie katolickiej prawdy wiary w przestrzeni polemiki, kaznodziejstwa i życia wspólnotowego [Jara, 2013: 146–148, 157–158; Darowski, 2012: 9–10].

Stosunek do adwersarzy

Stosunek Piotra Skargi do adwersarzy należy do najbardziej wyrazistych rysów jego warsztatu apologetycznego. Skarga nie występuje jako autor poszukujący płaszczyzny porozumienia w sensie późniejszego dialogu ekumenicznego, lecz jako polemista przekonany, że stawką sporu jest prawda wiary, jedność Kościoła oraz dobro wspólnoty chrześcijańskiej i politycznej. Z tego względu jego polemika ma charakter zasadniczo asymetryczny: przeciwnik nie jest partnerem równorzędnej wymiany stanowisk, lecz kimś, kto trwa w błędzie, naraża wiernych na duchowe niebezpieczeństwo albo osłabia jedność religijną wspólnoty. Zarazem stopień ostrości i forma polemiki nie są u Skargi jednolite; zależą od rodzaju przeciwnika, przedmiotu sporu i sytuacji komunikacyjnej [Kempa, 2015: 56–58, 66–67; Obremski, 2015: 80–87].

Najpełniej widać to w sporach z protestantami, zwłaszcza z Andrzejem Wolanem. Polemika ta nie zaczyna się od natychmiastowego wystąpienia publicznego, lecz od prób rozmowy i prywatnego wyjaśnienia różnic. Dopiero gdy taka droga okazuje się nieskuteczna, spór przechodzi w fazę drukowaną i przybiera postać długotrwałej, publicznej polemiki. Ten rozwój dobrze odsłania logikę Skargi: napomnienie ustępuje miejsca otwartej konfrontacji wówczas, gdy błąd przeciwnika zyskuje zasięg publiczny i oddziałuje na wspólnotę. W tej fazie ton wypowiedzi staje się wyraźnie bojowy, a polemika ma służyć nie tylko odparciu zarzutów, lecz także umocnieniu katolickiego odbiorcy [Chemperek, 2013: 427–429].

Z perspektywy retorycznej ważne jest, że u Skargi argumentacja dialektyczna splata się z perswazją. Wywód ma zatem nie tylko przekonać intelektualnie, ale również poruszyć wolę i uczucia czytelnika. Dzięki temu argumenty przeciwnika zostają logicznie odparte, a on sam osłabiony retorycznie wobec wspólnoty odbiorców. Widać to szczególnie w *Siedmiu filarach*, gdzie stanowisko adwersarza przedstawiane jest jako zbiór „klatek", natomiast odpowiedź katolicka jako system „podpór". Taki układ nie służy równorzędnej debacie, lecz wykazaniu błędności stanowiska przeciwnika i wyposażeniu wiernych w argumenty obronne [Jara, 2013: 157–158].

Jeszcze ostrzejszy charakter ma stosunek Skargi do arian, czyli braci polskich[2]. Już same tytuły późnych pism – *Zawstydzenie arianów. Przy*

2 Bracia polscy, nazywani przez polemistów katolickich „arianami", stanowili nowożytny nurt antytrynitarski w obrębie reformacji polskiej; odrzucali dogmat Trójcy Świętej, kwestionowali pełne bóstwo Chrystusa i z tego względu bywali też określani mianem socynian. W bezpośredniej polemice Skargi najważniejszym

nim Kazanie o najchwalebniejszej Trójcy i *Wtóre zawstydzenie arianów* – wskazują, że nie chodzi tu jedynie o spokojny wykład doktryny, lecz o publiczne obnażenie błędu. Polemika ta wyrasta z przekonania, że przeciwnik godzi nie w kwestie drugorzędne, ale w samo centrum wiary chrześcijańskiej, a więc w naukę o Trójcy Świętej i bóstwie Jezusa Chrystusa. Tłumaczy to większą ostrość języka i silniejszą tendencję do delegitymizowania adwersarza. W tym przypadku polemika nie ma już przede wszystkim charakteru napominającego, lecz ma charakter zdecydowanie demaskatorski i piętnujący [Tazbir, 1978: 217–219; Homa, 2020: 15–16].

Odrębny przypadek stanowią prawosławni. Skarga nie traktuje ich jako partnerów dialogu w sensie współczesnym. Jedność chrześcijaństwa pojmuje jako przyjęcie całości nauczania Kościoła katolickiego oraz uznanie zwierzchnictwa papieża. Z tej perspektywy chrześcijanie obrządku greckiego są adresatami wezwania do powrotu, nie zaś współtwórcami wspólnej drogi ku jedności. Zarazem jego polemika z nimi ma zwykle ton bardziej historyczny i eklezjologiczny niż w sporach z arianami. Skarga usiłuje wykazać, że rozłam dokonał się po stronie greckiej, że unia nie oznacza zdrady dawnej wiary, lecz powrót do stanu wcześniejszego, a odłączenie od Rzymu przyniosło zgubne skutki religijne i polityczne. Asymetria pozostaje tu pełna, ale przybiera formę bardziej perswazyjną niż inwektywną [Kempa, 2015: 58–60, 66–67].

Dopełnieniem obrazu adwersarzy są zwolennicy tolerancji wyznaniowej i prawnego zabezpieczenia różnowierstwa. W tym przypadku przeciwnik nie jest definiowany przede wszystkim dogmatycznie, lecz jako ktoś, kto rozluźnia religijne podstawy ładu publicznego. Z tego względu polemika Skargi wykracza poza spór o poszczególne artykuły wiary i staje się obroną katolickiego kształtu wspólnoty politycznej. Wolność religijna jawi mu się nie jako dobro samo w sobie, lecz jako zagrożenie dla jedności wiary i dla porządku Rzeczypospolitej. Także tutaj ton pozostaje bezkompromisowy, ponieważ przedmiotem sporu jest już nie tylko prawda doktryny, ale także spoistość wspólnoty [Obremski, 2015: 76–79; Jara, 2013: 149–150].

Ogólnie rzecz biorąc, stosunek Skargi do adwersarzy można określić jako zdecydowanie polemiczny, hierarchiczny i podporządkowany wizji prawdy kościelnej jako dobra niepodlegającego negocjacji. Bywa on ostry,

---

adwersarzem był Hieronim Moskorzowski, związany ze środowiskiem Rakowa: po *Zawstydzeniu arianów* (1604) ogłosił replikę w 1607 roku, na którą Skarga odpowiedział pismem *Wtóre zawstydzenie arianów* (1608), a następnie ukazała się kolejna replika Moskorzowskiego (1610) [Drzymała, 1963].

ironiczny i miejscami niesprawiedliwy wobec przeciwnika, zwłaszcza tam, gdzie w grę wchodzi stereotypizacja „heretyka" albo podporządkowanie sporu religijnego logice dobra wspólnoty politycznej. Nie jest to jednak polemika czysto emocjonalna. Skarga stara się ją uzasadniać przez odwołanie do Pisma, Tradycji, historii Kościoła i racji społecznych. Dlatego jego stosunek do adwersarzy należy rozumieć jako integralny element potrydenckiej teologii kontrowersyjnej [Kempa, 2015: 66–67; Obremski, 2015: 76–87; Jara, 2013: 157–158].

Forma literacka

Forma literacka pism Skargi pozostaje ściśle podporządkowana ich funkcji apologetycznej. Autor nie posługuje się jedną, stałą formą wypowiedzi, lecz dobiera gatunek i sposób ukształtowania tekstu do rodzaju sporu, poziomu odbiorcy oraz zamierzonego efektu perswazyjnego. W jego dorobku spotykają się zatem łaciński traktat teologiczny, polskojęzyczna książka polemiczna, kazanie, tekst interwencyjny o charakterze społeczno-politycznym oraz hagiografia. Różnorodność ta nie świadczy o niespójności, lecz o świadomym podporządkowaniu formy celowi obrony wiary [Darowski, 2012: 8–10; Chemperek, 2013: 425–426].

Najbardziej klasyczną postać uczonej polemiki mają wczesne łacińskie pisma skierowane przeciw Andrzejowi Wolanowi. Ich adresatem jest odbiorca wykształcony, zdolny śledzić spór teologiczny w jego bardziej technicznym ujęciu. Inaczej przedstawia się sytuacja *Siedmiu filarów*. Utwór ten nie stanowi prostego przekładu wcześniejszych traktatów łacińskich, lecz ich polskojęzyczne zebranie i popularyzację, pomyślaną dla szerszego kręgu czytelników. Już sam tytuł podkreśla ten zamiar: autor zaznacza, że zbiera „po polsku" to, co wcześniej „dwakroć pisał" przeciw Wolanowi po łacinie. Przejście od łaciny do polszczyzny nie oznacza więc obniżenia poziomu refleksji, lecz rozszerzenie zasięgu apologii [Chemperek, 2013: 429; Darowski, 2012: 9].

Szczególnie pouczająca jest kompozycja *Siedmiu filarów*. Tekst został zbudowany z siedmiu części odpowiadających kolejnym punktom katolickiej nauki o Eucharystii, a każda z nich ma analogiczny układ: najpierw przedstawione zostaje stanowisko przeciwnika, następnie zaś rozwinięta zostaje odpowiedź katolicka. Taka kompozycja nie tylko porządkuje materiał, ale również hierarchizuje racje: błędowi zostaje przeciwstawiona prawda ujęta w postać stabilnych „filarów". Dzięki temu traktat jest zarazem przystępny i silnie perswazyjny. Właśnie dlatego można go uznać

za tekst o charakterze doradczym, ale jednocześnie wyraźnie polemiczny: nie ogranicza się on do opisu stanowisk, lecz prowadzi odbiorcę ku określonej decyzji religijnej [Chemperek, 2013: 430–432].

Istotnym składnikiem tej formy literackiej jest również świadome wprowadzanie elementów emocjonalnych. Obok uporządkowanego toku argumentacji pojawia się amplifikacja, a także pytanie retoryczne, które nie tyle otwiera przestrzeń debaty, ile unaocznia niedorzeczność stanowiska przeciwnika i wzmacnia siłę perswazji. W ten sposób tekst Skargi łączy dyscyplinę wywodu z napięciem retorycznym: ma zarazem objaśniać, przekonywać i poruszać [Jara, 2013: 157–158; Chemperek, 2013: 434–435].

Podobna zasada obowiązuje w pismach eklezjologiczno-unijnych i w kaznodziejstwie. *O jedności Kościoła Bożego* łączy wykład doktrynalny, argument historyczny i ton napomnienia, natomiast *Kazania sejmowe* pokazują, że forma kazania może stać się nośnikiem treści religijnych, moralnych i politycznych zarazem. W tym sensie forma homiletyczna nie jest u Skargi jedynie sposobem wygłaszania nauki, lecz narzędziem interwencji w życie Kościoła i Rzeczypospolitej [Kempa, 2013: 187–188; Darowski, 2012: 10–11]. Również hagiografia, zwłaszcza *Żywoty świętych*, współtworzy ten model apologii, ponieważ przez narrację budującą i parenetyczną wzmacnia pozytywny obraz religii katolickiej oraz jej moralnej wiarygodności [Kapuścińska, 2008].

Całościowo rzecz ujmując, forma literacka pism Skargi służy trzem zasadniczym celom: ma uczynić argumentację zrozumiałą, ma wzmocnić perswazyjną przewagę strony katolickiej i ma dostosować obronę wiary do różnych poziomów odbioru. Dzięki temu Skarga jawi się nie tylko jako autor polemik, lecz także jako pisarz o wysokiej kulturze retorycznej, który potrafił zamienić traktat, kazanie i narrację religijną w narzędzia jednej, spójnej strategii apologetycznej.

Główne wątki apologetyczne

Apologia Kościoła i jedności pod jednym pasterzem

W twórczości Piotra Skargi apologia Kościoła stanowi wątek centralny i najbardziej systematyczny. Nie chodzi w niej o obronę jednej prawdy wiary obok innych, lecz o taki obraz chrześcijaństwa, w którym jedność Kościoła jawi się jako warunek zachowania prawdy objawionej, prawowitego

porządku kościelnego i samej drogi zbawienia. Najpełniejszym wyrazem tej perspektywy pozostaje traktat *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem*, a jego historyczno-polemiczne rozwinięcie stanowią pisma związane z unią brzeską, zwłaszcza *Synod brzeski* i *Obrona synodu brzeskiego* [Kempa, 2013: 181–183, 187–188; 2015: 52–54].

Warto jednak doprecyzować, że skargowska apologia jedności nie pojawiła się w próżni. Kwestię unii kościelnej podejmowano w Polsce już wcześniej, a same projekty zjednoczenia Cerkwi prawosławnej z Rzymem wiązały się z szerszymi przedsięwzięciami Stolicy Apostolskiej wobec chrześcijańskiego Wschodu. Teresa Chynczewska-Hennel [2004: 220–221] przypomina, że przed Skargą temat unii podnosili już Stanisław Orzechowski, Stanisław Hozjusz i Benedykt Herbest, a ważną rolę w samych planach zjednoczeniowych odegrali także ruscy biskupi prawosławni, którzy widzieli w unii możliwość wzmocnienia pozycji własnej Cerkwi. Na tym tle działalność Skargi jawi się nie jako początek idei unijnej, lecz jako jej szczególnie wyraziste, teologicznie uporządkowane i polemicznie zaostrzone rozwinięcie.

Dla Skargi jedność nie jest kategorią czysto jurydyczną, lecz znamieniem samego Kościoła, ujmowanym zarazem dogmatycznie, historycznie i parenetycznie. Z tego względu zagadnienie jedności od początku zostaje połączone z problemem zbawienia. W pierwszej części traktatu autor mówi o „fundamentach około jedności Kościoła Bożego, bez którego żaden sobie o zbawieniu tuszyć nie może", a realność tej jedności wiąże z podporządkowaniem się autorytetowi papieża. Apologia Kościoła przechodzi tu więc w apologię prymatu papieskiego: posłuszeństwo Rzymowi zostaje przedstawione jako warunek zachowania prawdy, jedności i bezpieczeństwa duchowego [Skarga, 1885: 78; Kempa, 2015: 57–58].

Tak ujęta wizja ma charakter wyraźnie asymetryczny. Kościół prawosławny nie jest przedstawiany jako równorzędna tradycja chrześcijańska, lecz jako wspólnota, która odstąpiła od stanu pierwotnej jedności. W tej perspektywie historia staje się argumentem teologicznym: odpowiedzialność za rozłam zostaje przypisana stronie greckiej, unia florencka ukazana zostaje jako precedens, a ponowne zjednoczenie rozumiane jest jako powrót do wcześniejszego porządku, nie zaś jako porozumienie dwóch tradycji. Jedność chrześcijaństwa zostaje więc pomyślana nie jako współistnienie, lecz jako reintegracja pod jedną widzialną głową. Zarazem jednak projekt ten ma u Skargi wyraźnie określony adres i zakres praktyczny. W *O jedności Kościoła Bożego* wezwanie do zjednoczenia autor kieruje przede wszystkim do Rusinów żyjących w granicach Rzeczypospolitej, nie zaś do całego świata prawosławnego [Kempa, 2013: 191–192; Kempa, 2015: 58–60].

Skarga zakłada przy tym, że wejście w jedność z Kościołem rzymskim nie musi oznaczać porzucenia obrządku greckiego. Dopuszcza zachowanie tych zwyczajów kościelnych, które nie sprzeciwiają się wierze katolickiej, i stara się przekonać prawosławnych, że unia może oznaczać nie utratę, lecz „ozdobienie" i ożywienie ich tradycji. Równocześnie jednak jego własne wywody nie są w tej kwestii całkowicie konsekwentne, ponieważ obok takich zapewnień pojawia się również ostra krytyka niektórych praktyk Cerkwi. Co równie ważne, sam traktat nie rozwija jeszcze szczegółowego scenariusza praktycznego przeprowadzenia unii; jego ciężar spoczywa przede wszystkim na teologicznym, historycznym i parenetycznym uzasadnieniu samej zasady zjednoczenia [Kempa, 2013: 192–193; Chynczewska-Hennel, 2004: 225–227].

Ten model Skarga rozwija następnie w pismach związanych z unią brzeską. *Synod brzeski* i *Obrona synodu brzeskiego* mają wykazać kanoniczność synodu, prawowitość samej unii oraz zgodność jedności z zachowaniem obrządku greckiego. Autor przekonuje prawosławnych, że nie porzucają własnej wiary ani liturgii, lecz wracają do dawnej jedności, starszej od samej schizmy. W ten sposób apologia Kościoła zyskuje wymiar nie tylko doktrynalny, ale także interwencyjny i historyczny: staje się obroną konkretnego wydarzenia kościelnego i politycznego [Kempa, 2013: 202–206; 2015: 61–62].

Istotnym dopełnieniem tego wątku pozostaje jego wymiar publiczny. W drugim wydaniu traktatu, zadedykowanym Zygmuntowi III, Skarga przypomina, że obowiązkiem władców chrześcijańskich jest pomagać „do kościelnej jedności", bez której nie tylko nie ma zbawienia, ale nie może także trwać zgoda i jedność Rzeczypospolitej. Jedność wyznania jawi się zatem jako dobro zarazem nadprzyrodzone i wspólnotowe, a apologia Kościoła przechodzi w obronę chrześcijańskiego ładu politycznego [Tazbir, 1978: 127–128; Darowski, 2012: 19].

W ujęciu całościowym apologia Kościoła i jedności pod jednym pasterzem stanowi najważniejszy wymiar apologii Skargi. Skupiają się w niej zasadnicze elementy jego myślenia: normatywna rola Kościoła rzymskiego, nierozerwalny związek prawdy i jedności, soteriologiczna doniosłość komunii z papieżem, historyczne uzasadnienie prymatu oraz powiązanie jedności religijnej z dobrem wspólnoty politycznej. Zarazem właśnie tutaj najwyraźniej ujawniają się granice skargowskiej apologii z perspektywy współczesnej: jego model jedności oznacza podporządkowanie Rzymowi, nie zaś wzajemne uznanie tradycji chrześcijańskich, dlatego nie daje się utożsamić z późniejszą teologią ekumeniczną [Kempa, 2015: 66–67].

Apologia Eucharystii i sakramentów

Drugim wielkim nurtem apologii Piotra Skargi jest obrona Eucharystii, a w dalszej perspektywie także katolickiego porządku sakramentalnego. Jeśli w pismach eklezjologiczno-unijnych centrum stanowi problem jedności Kościoła, to w sporach z protestantami osią argumentacji staje się właśnie nauka o Najświętszym Sakramencie. Nie chodzi przy tym o pojedynczy dogmat rozpatrywany w izolacji, lecz o taki sposób rozumienia obecności Chrystusa, liturgii i kultu, w którym ujawnia się wiarygodność katolickiej interpretacji Objawienia [Chemperek, 2013: 426].

Najpełniejszym wyrazem tej apologii pozostaje zespół pism związanych ze sporem z Andrzejem Wolanem: *Pro sacratissima Eucharistia contra haeresim Zuinglianam* (1576), *Duodecim artes et imposturae calvinistarum* (1582) oraz polskie *Siedm filarów* (1582). Szczególne znaczenie ma tu ostatni z tych utworów, ponieważ nie stanowi on prostego przekładu wcześniejszych rozpraw łacińskich, lecz ich polskojęzyczne „zebranie", pomyślane jako podsumowanie i popularyzacja argumentów katolickich dla szerszego kręgu odbiorców. Dzięki temu obrona Eucharystii uzyskuje zarazem charakter doktrynalny i pastoralny [Chemperek, 2013: 429].

Już sama kompozycja *Siedmiu filarów* odsłania zakres tej obrony. Siedem „filarów" obejmuje kolejno: realną obecność Ciała Chrystusa w sakramencie, przemianę chleba i wina, mszę jako ofiarę, adorację eucharystyczną, nie tylko duchowe, ale także cielesne przyjmowanie Ciała Pańskiego, komunię pod jedną postacią oraz częste przyjmowanie sakramentu. Skarga nie ogranicza się więc do jednego punktu spornego, lecz rekonstruuje szeroki katolicki porządek eucharystyczny, w którym dogmat, liturgia, kult i praktyka życia religijnego pozostają ze sobą ściśle związane [Chemperek, 2013: 430].

Punktem wyjścia tej apologii jest realna obecność Chrystusa w Eucharystii. To właśnie ona stanowi pierwszy i fundamentalny „filar", z którego wynikają pozostałe elementy katolickiej doktryny. Skarga buduje wywód na słowach ustanowienia: „To jest ciało moje, ta jest krew moja", traktując je jako niewzruszoną podstawę nauki Kościoła. Spór z przeciwnikiem nie dotyczy zatem jedynie interpretacji symbolicznej, lecz prawdy samego słowa Chrystusa. Z obrony realnej obecności wynikają następnie obrona przeistoczenia, ofiarniczego charakteru mszy oraz adoracji eucharystycznej. W ten sposób apologia Eucharystii przybiera u Skargi charakter wewnętrznie spójny: odrzucenie jednej prawdy pociąga za sobą zachwianie całego katolickiego rozumienia sakramentu ołtarza [Chemperek, 2013: 430].

Szczególnie ważne jest to, że Skarga nie oddziela doktryny od życia religijnego wiernych. Obrona komunii pod jedną postacią czy częstego przyjmowania sakramentu nie jest dodatkiem dyscyplinarnym do zasadniczego sporu, lecz częścią tej samej logiki apologetycznej. W jego ujęciu błędna nauka eucharystyczna prowadzi nie tylko do deformacji poznawczej, ale również do zniekształcenia kultu i praktyki kościelnej. Dlatego polemika ma stale wymiar pastoralny: chodzi o ocalenie właściwej wiary i właściwego uczestnictwa w życiu Kościoła [Chemperek, 2013: 430–431].

Apologia Eucharystii przechodzi w konsekwencji w szerszą obronę katolickiej sakramentologii. Świadczy o tym zarówno miejsce *Siedmiu filarów* w twórczości Skargi, jak i późniejsze *Kazania o siedmiu sakramentach*. Eucharystia nie zostaje tu potraktowana jako wyjątek oderwany od reszty życia kościelnego, lecz jako punkt uprzywilejowany w szerszym porządku sakramentalnym. W tej perspektywie obrona sakramentów oznacza obronę Kościoła jako wspólnoty, w której łaska działa realnie i widzialnie za pośrednictwem znaków ustanowionych przez Chrystusa [Darowski, 2012: 8–9; Homa, 2020: 15–16].

Całościowo rzecz ujmując, apologia Eucharystii i sakramentów stanowi u Skargi drugi – obok apologii jedności Kościoła – zasadniczy filar jego twórczości. Jej cechą szczególną jest ścisłe zespolenie biblijnego fundamentu, tradycyjno-kościelnej interpretacji, polemiki z przeciwnikiem oraz troski o praktykę religijną wiernych. Dzięki temu obrona Eucharystii nie ma u niego charakteru wyłącznie szkolnej debaty dogmatycznej, lecz staje się obroną realnej obecności Chrystusa, katolickiego kultu i katolickiej praktyki sakramentalnej [Chemperek, 2013: 426, 429–431].

Apologia trynitarno-chrystologiczna przeciw arianom

Obrona dogmatu trynitarnego i chrystologicznego przeciw arianom stanowi trzeci ważny nurt apologii Skargi. W porównaniu z rozbudowaną apologią jedności Kościoła oraz z polemiką eucharystyczną jest to nurt węższy ilościowo, ale teologicznie szczególnie doniosły. U schyłku życia autor powrócił bowiem do problematyki ściśle dogmatycznej w dwóch pismach wymierzonych przeciw braciom polskim: *Zawstydzeniu arianów. Przy nim Kazaniu o przenajchwalebniejszej Trójcy* (Kraków 1604) oraz *Wtórym zawstydzeniu arianów* (Kraków 1608). Sam ten późny powrót pokazuje, że spór z arianami dotyczył dla Skargi nie kwestii pobocznych, lecz samego centrum wiary chrześcijańskiej [Homa, 2020: 15–16; Tazbir, 1978: 217–219].

Trzeba jednak pamiętać, że zainteresowanie Skargi zagrożeniem arianskim nie pojawiło się dopiero po 1600 roku. Już wcześniej dostrzegał on rosnącą aktywność braci polskich i odbierał ją jako zjawisko szczególnie niebezpieczne. Niepokoił go zarówno ich rozmach wydawniczy i edukacyjny, jak i doktrynalny kierunek ich myśli: racjonalizacja religii, podważanie bóstwa Chrystusa, dogmatu Trójcy Świętej, nauki o odkupieniu i grzechu pierworodnym. Dopiero jednak w początkach XVII wieku polemika ta przybrała formę osobnego, frontalnego wystąpienia publicznego [Tazbir, 1978: 217–219].

Pisma antyariańskie mają charakter wyraźnie demaskatorski. Już same ich tytuły wskazują, że nie chodzi jedynie o pozytywny wykład nauki Kościoła, lecz o publiczne obnażenie błędu. W odróżnieniu od sporu z kalwinistami, w którym osią polemiki była Eucharystia, tutaj stawką staje się sam dogmatyczny rdzeń wiary chrześcijańskiej. Tazbir trafnie podkreśla, że Skarga uderza w arian ostrzej niż wcześniej w Wolana nie tylko dlatego, że kwestionowali oni podstawowe prawdy chrześcijaństwa, lecz również dlatego, że na początku XVII wieku katoliccy polemiści czuli się już pewniej niż w latach osiemdziesiątych XVI wieku [Tazbir, 1978: 218–219].

Istotnym rysem tej apologii jest także jej wymiar publiczny. W polemice antyariańskiej Skarga nie ogranicza się do poziomu czysto teologicznego, lecz wiąże antytrynitaryzm z zagrożeniem politycznym i cywilizacyjnym. Tazbir pokazuje, że przez utożsamianie arianizmu z islamem lub przypisywanie mu pokrewieństwa z „tureckimi i żydowskimi obrzydliwościami" polemiści katoliccy – w tym Skarga – przedstawiali braci polskich jako czynnik obcy i potencjalnie niebezpieczny dla Rzeczypospolitej. Zabieg ten nie miał charakteru przypadkowego: służył nie tylko odparciu ich tez, ale również delegitymizacji społecznej i politycznej przeciwnika [Tazbir, 1978: 225–226].

W świetle powyższych analiz polemika antyariańska potwierdza integralność projektu apologetycznego Skargi. Obrona Kościoła, sakramentów i dogmatu trynitarnego tworzy w jego pismach jeden porządek obrony katolicyzmu. Choć nurt ten jest mniej rozbudowany niż apologia jedności Kościoła czy Eucharystii, pozostaje teologicznie pierwszorzędny, ponieważ najdobitniej ujawnia, że dla Skargi apologia nie kończy się na obronie struktur kościelnych lub praktyk religijnych, lecz sięga samego centrum chrześcijańskiego wyznania wiary [Tazbir, 1978: 217–219, 225–226].

Apologia katolicyzmu jako ładu publicznego

Jednym z najbardziej charakterystycznych wymiarów apologii Skargi jest obrona katolicyzmu nie tylko jako prawdy religijnej, lecz także jako

zasady ładu publicznego. W tym ujęciu religia nie stanowi wyłącznie sprawy sumienia czy życia wewnątrzkościelnego, ale także fundament wspólnoty politycznej, warunek trwałości państwa i moralnej integralności społeczeństwa. Z tego względu polemika wyznaniowa przekracza u Skargi poziom ściśle doktrynalny i przechodzi w spór o kształt Rzeczypospolitej [Darowski, 2012: 10–11].

Najbardziej znanym wyrazem tej perspektywy są *Kazania sejmowe*. Skarga przedstawia w nich państwo jako organizm dotknięty „chorobami", do których należą nie tylko brak miłości ojczyzny, niezgoda społeczna, osłabienie władzy królewskiej, niesprawiedliwe prawa i bezkarność występków, ale także „tolerowanie różnowierstwa". Już samo umieszczenie kwestii wyznaniowej wśród podstawowych zagrożeń dla bytu państwa pokazuje, że dla Skargi problem religijny należy do samego centrum życia publicznego. Różnowierstwo nie jest tu jedynie błędem doktrynalnym, lecz czynnikiem rozkładu wspólnoty politycznej [Darowski, 2012: 10–11].

Tę samą logikę odsłaniają pisma polemiczne Skargi odnoszące się do konfederacji warszawskiej (1573), którą odczytywał jako akt osłabiający jedność religijną państwa. W *Upominaniu do ewanjelików* Skarga dowodzi, że różność wiary rozrywa wspólną miłość, osłabia posłuszeństwo wobec zwierzchności i szkodzi Rzeczypospolitej; w *Przestrodze do katolików* stwierdza z kolei, że religia powinna stanowić fundament państwa, a im bardziej „kwitnie religija", tym „szczęśliwsza" jest „policyja" [Skarga, 1974a: 210]. Apologia katolicyzmu zyskuje tu formę argumentacji polityczno-teologicznej: jedność religijna zostaje ukazana jako warunek zdrowia organizmu państwowego [Jara, 2013: 149–150].

Z tej perspektywy zrozumiały staje się także zdecydowany sprzeciw Skargi wobec prawnego umocnienia tolerancji religijnej. Wolność wyznaniowa nie jawi mu się jako gwarancja pokoju obywatelskiego, lecz jako przejaw anarchii przeniesionej na grunt spraw wiary. Obrona katolicyzmu staje się przez to obroną katolickiego kształtu wspólnoty politycznej. Nie chodzi jedynie o odparcie „herezji", lecz o zabezpieczenie takiego ładu, w którym dobro wspólne przewyższa interesy partykularne, a autorytet władzy królewskiej i senatu ma służyć spoistości całej Rzeczypospolitej [Obremski, 2015: 76–79].

Nie oznacza to jednak, że wizja ta sprowadza się wyłącznie do logiki represji. Ma ona również wymiar pozytywny. Skarga łączy obronę katolicyzmu z programem naprawy życia publicznego: z postulatem miłości ojczyzny, zgody społecznej, karności, sprawiedliwości i troski o dobro bardziej powszechne. W tym sensie apologia katolicyzmu jako ładu publicznego stanowi integralną część jego szerszej wizji chrześcijańskiej

Rzeczypospolitej. Zarazem właśnie tutaj najmocniej ujawniają się historyczne granice jego myślenia: jedność religijna zostaje utożsamiona z dobrem wspólnoty politycznej w sposób, którego nie da się bezpośrednio pogodzić z późniejszym rozumieniem pluralizmu i wolności religijnej [Darowski, 2012: 10–11; Obremski, 2015: 78–79].

*

W twórczości Piotra Skargi apologia ukazuje się jako przedsięwzięcie zarazem teologiczne, kościelne, retoryczne i publiczne. Jej główne osie wyznaczają: apologia Kościoła katolickiego i jedności pod jednym pasterzem, apologia Eucharystii i sakramentów oraz obrona dogmatycznego centrum chrześcijaństwa przeciw arianom. Wszystkie te wątki łączy przekonanie, że prawda objawiona nie istnieje w izolacji od Kościoła katolickiego, jego tradycji, liturgii i wspólnotowego porządku życia. Dlatego Skarga nie broni pojedynczych tez w sposób rozproszony, lecz ujmuje katolicyzm jako całość wewnętrznie spójną: jedność kościelna, sakramentalna obecność Chrystusa, ortodoksja trynitarna i ład wspólnotowy należą do jednego porządku wiary [Kempa, 2015: 56–58, 66–67; Chemperek, 2013: 426, 429–431; Tazbir, 1978: 127–130, 217–219, 225–226].

Na tym tle wyraźnie widać, że nie mamy jeszcze do czynienia z apologetyką w późniejszym, nowożytnym sensie wyodrębnionej dyscypliny teologicznej, lecz z dojrzałą formą potrydenckiej teologii kontrowersyjnej. Jej przedmiotem nie jest abstrakcyjnie ujmowana wiarygodność Objawienia, ale obrona katolickiej prawdy w konkretnych sporach wyznaniowych. W tym sensie pisarstwo Skargi łączy wykład doktryny, odwołanie do autorytetu biblijnego i kościelnego, argument historyczny oraz wyraźny cel pastoralny. Jego apologia pozostaje więc ściśle związana z życiem Kościoła, a zarazem z praktyką oddziaływania na wspólnotę wierzących [Chemperek, 2013: 425–426; Jara, 2013: 146–148].

Mocną stroną tak uprawianej apologii jest jej integralność. Skarga nie rozdziela bowiem tego, co w późniejszej refleksji bywało często oddzielane: doktryny, ustroju Kościoła, liturgii, moralności i porządku publicznego. Dzięki temu jego polemika ma znaczną siłę wewnętrzną i szeroki zasięg oddziaływania. Obrona wiary nie ogranicza się u niego do poziomu szkolnej dysputy, lecz obejmuje również kaznodziejstwo, formację wiernych i wizję chrześcijańskiej Rzeczypospolitej. Właśnie ta jedność teologii, retoryki i praktyki kościelnej czyni go jednym z czołowych w Polsce reprezentantów teologii kontrowersyjnej doby potrydenckiej [Darowski, 2012: 9–11; Tazbir, 1978: 127–130].

Zarazem ten sam projekt apologii ujawnia swoje wyraźne ograniczenia. Skargowska wizja jedności Kościoła ma charakter asymetryczny: jedność oznacza dla Skargi powrót do Rzymu i uznanie papieskiego prymatu, nie zaś model wzajemnego uznania różnych tradycji chrześcijańskich. Podobnie jego stosunek do tolerancji religijnej pozostaje ściśle związany z konfesyjną logiką epoki: pluralizm wyznaniowy jawi mu się raczej jako zagrożenie dla ładu wspólnoty niż jako dobro polityczne. Z tego powodu Skargę należy odczytywać historycznie, nie jako prekursora późniejszego ekumenizmu, lecz jako autora głęboko osadzonego w realiach walk wyznaniowych końca XVI i początku XVII wieku [Kempa, 2015: 66–67; Obremski, 2015: 80–87].

Ocena Skargi jako apologety wymaga więc perspektywy podwójnej. Z jednej strony pozostaje on postacią pierwszorzędną dla dziejów polskiej apologii, ponieważ z wyjątkową konsekwencją i siłą bronił katolicyzmu na poziomie Kościoła, sakramentów, dogmatu i wspólnoty politycznej. Z drugiej strony jego model polemiki i jedności chrześcijaństwa nosi wyraźne znamiona epoki, z której wyrósł. Najtrafniej można go zatem ujmować jako jednego z najważniejszych w Polsce reprezentantów potrydenckiej teologii kontrowersyjnej: historycznie uwarunkowanej, teologicznie spójnej i retorycznie wyjątkowo skutecznej [Kempa, 2015: 66–67; Tazbir, 1978: 127–130, 217–219, 225–226].

Bibliografia

Źródła

Skarga, P. (1576). *Pro sacratissima Evcharistia contra haeresim Zuinglianam. Ad Andream Volanum, praesentiam corporis D. N. Iesu Christi ex eodem Sacramento auferentem*. Wilno: Drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

Skarga, P. (1577). *O Jedności Kościoła Bożego pod iednym Pasterzem y o Greckim od tey Jedności odstąpieniu. Z Przestrogą y upominaniem do Narodow Ruskich przy Grekach stoiących*. Wilno: Drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

Skarga, P. (1579). *Zywoty Świętych Starego y Nowego Zakonu, na każdy dzień przez cały rok, wybrane z poważnych pisarzow y doktorów Kościelnych*. Wilno: Drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

Skarga, P. (1582a). *Artes Duodecim Sacramentariorum seu Zvingliocalvinistarum, quibus oppugnant, et totidem Arma Catholicorum, quibus propugnant praesentiam Corporis […] Iesu Christi in Eucharistia. Contra Andream Volanum […]*. Wilno: Drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

Skarga, P. (1582b). *Siedm Filarow, Na ktorych stoi Katolicka nauka o przenaświętszym Sakramencie Ołtarza, Postawione Przeciw nauce Zwingliańskiey, Calwinskiey Iędrzeia Wolana […] ktory to co po Łacinie przeciw temuż Wolanowi dwakroć pisał, dla poięcia pospolitego po Polsku zebrał*. [Wilno]: Drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła.

Skarga, P. (1595). *Proces Konfoederaciey*. [Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka].

Skarga, P. (1597a). *Synod Brzeski*. Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka.

Skarga, P. (1597b). *Kazania na niedziele y swięta całego roku*, wyd. 2. Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka.

Skarga, P. (1600). *Kazania o siedmi sakramentach Kościoła s. katolickiego*. Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka.

Skarga, P. (1604). *Zawstydzenie Arianow y wzywanie ich do pokuty y wiary chrześciańskiey. Przy nim Kazanie o przenachwalebnieyszey Troycy*. Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka.

Skarga, P. (1608). *Wtore Zawstydzenie Arianow. Przeciw V. P. Jaroszowi Moskorzowskiemu z Moskorzowa […], Ktory się na pierwsze X. Piotra Skargi […] zadane ozwał, y odpor na nie dać chciał*. Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka.

Skarga, P. (1610). *Wzywanie do pokuty obywatelow Korony Polskiey y W. Księstwa Litewskiego*. Kraków: Drukarnia Andrzeja Piotrkowczyka.

Skarga, P. (1611). *Wzywanie do iedney zbawienney wiary*. Wilno: Drukarnia Józefa Karcana.

Skarga, P. (1885). *O jedności Kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckim i ruskim od tej jedności odstąpieniu*. Kraków: Ludwik Bóbr.

Skarga, P. (1912). *Wybór pism*, A. Januszewski (oprac.). Kraków: Krakowska Drukarnia Nakładowa.

Skarga, P. (1923–1930). *Pisma wszystkie, t. 1–5*, S. F. Michalski-Iwieński (oprac.). Warszawa: Ultima Thule.

Skarga, P. (1925). *Kazania sejmowe*, S. Kot (oprac.). Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.

Skarga, P. (1972). *Kazania sejmowe*, J. Tazbir, M. Korolko (oprac.), wyd. 3. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Skarga, P. (1974a). *Przestroga do katolików o zachowaniu z heretyki*, M. Korolko (oprac.). W: *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658* (s. 106–121), M. Korolko. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.

Skarga, P. (1974b). *Upominanie do ewanjelików i do wszystkich społem niekatolików, iż o skażenie zborów krakowskich gniewać się i nic nowego i burzliwego zaczynać nie mają*, M. Korolko (oprac.). W: *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658* (s. 177–213), M. Korolko. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.

Opracowania

Berga, A. (1916). *Un prédicateur de la cour de Pologne sous Sigismond III. Pierre Skarga (1536–1612). Étude sur la Pologne du XVIe siècle et le protestantisme polonais*. Paris: Société française d'imprimerie et de librairie.

Chemperek, D. (2013). „Siedm filarów" Piotra Skargi. Geneza i aspekt retoryczny. *Ruch Literacki*, 54(4–5): 425–437. https://doi.org/10.2478/v10273-012-0079-y

Chynczewska-Hennel, T. (2004). Koncepcje unii kościelnej Piotra Skargi. W: *W kręgu sacrum i pogranicza* (s. 219–228), E. Matuszczyk, M. Krzywosz (red.). Białystok: Wydział Historyczno-Socjologiczny Uniwersytetu w Białymstoku.

Darowski, R. (2012). Aktualność ks. Piotra Skargi SJ (1536–1612). W: *Ks. Piotr Skarga SJ (1536–1612). Życie i dziedzictwo. Rok jubileuszowy* (s. 7–22), R. Darowski, S. Ziemiański (red.). Kraków: Wydawnictwo WAM, Wydawnictwo Ignatianum.

Drzymała, K. (1963). Bracia polscy zwani arianami. *Studia Theologica Varsaviensia*, 1(2): 241–306.

Grabowski, T. (1913). *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536–1612*. Kraków: Akademia Umiejętności.

Grzebień, L. (2012). Podstawowa bibliografia skargowska. W: *Ks. Piotr Skarga SJ (1536–1612). Życie i dziedzictwo. Rok jubileuszowy* (s. 391–418), R. Darowski, S. Ziemiański (red.). Kraków: Wydawnictwo WAM, Wydawnictwo Ignatianum.

Homa, T. (2020). *Rzeczpospolita. Wybrane zagadnienia myśli obywatelskiej Piotra Skargi SI*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie.

Jankowska, L. (1993). Recepcja twórczości ks. Piotra Skargi SJ na Rusi – w spuściźnie św. Dymitra z Rostowa i innych. W: *Jezuici a kultura polska. Materiały sympozjum z okazji Jubileuszu 500-lecia urodzin Ignacego Loyoli (1491–1991) i 450-lecia powstania Towarzystwa Jezusowego (1540–1990), Kraków, 15–17 lutego 1991 r.* (s. 93–111), L. Grzebień, S. Obirek (red.). Kraków: Wydawnictwo WAM.

Jara, D. (2013). Topika inwencyjna, czyli tworzywo tematyczne i warstwa argumentacyjna wybranych pism polemicznych Piotra Skargi. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica*, 21(3): 145–158. https://doi.org/10.18778/1505-9057.21.08

Kapuścińska, A. (2008). *„Żywoty świętych" Piotra Skargi. Hagiografia – parenetyka – duchowość*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.

Kempa, T. (2013). Piotr Skarga jako propagator unii Kościoła katolickiego z prawosławnym. *Senoji Lietuvos literatūra*, 35–36: 181–216.

Kempa, T. (2015). Piotr Skarga a kwestia dialogu katolicko-prawosławnego w historii i czasach współczesnych. *Litteraria Copernicana*, 15(1): 52–71. https://doi.org/10.12775/lc.2015.004

Kiszkowiak, K. (2008). *W kręgu topiki hagiograficznej. „Żywoty świętych" Piotra Skargi*. Kraków: Collegium Columbinum.

Korolko, M. (1971). *O prozie „Kazań sejmowych" Piotra Skargi*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.

Korolko, M. (1974). *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.

Łużny, R. (1994). Księdza Piotra Skargi SJ widzenie Wschodu chrześcijańskiego. W: *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym* (s. 69–75), S. Stępień (red.). Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy.

Natoński, B. (1969). Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce 1564–1580. W: J. Brodrick, *Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego, t. 1: Początki Towarzystwa Jezusowego* (s. 414–476), W. Baranowski, M. Bednarz (tłum.). Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy.

Natoński, B. (2003). *Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna od XVI do XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo*. Kraków: Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum", Wydawnictwo WAM.

Obirek, S. (1994a). Teologiczne podstawy pojęcia jedności w dziele ks. Piotra Skargi „O jedności Kościoła Bożego". W: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich* (s. 183–199), R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński (red.). Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas".

Obirek, S. (1994b). *Wizja Kościoła i państwa w kazaniach ks. Piotra Skargi SJ*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Obirek, S. (1998). Wkład ks. Piotra Skargi w przygotowanie unii brzeskiej. W: *Unia brzeska – przeszłość i teraźniejszość. 1596–1996* (s. 187–200), P. Natanek, R. M. Zawadzki (red.). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej.

Obremski, K. (2015). Ks. Piotr Skarga jako problem dialogu ekumenicznego katolików. Jezuickie wspominanie i kreowanie w 2012 roku. *Litteraria Copernicana*, 15(1): 72–87. https://doi.org/10.12775/lc.2015.005

Panuś, K. (2012). *Piotr Skarga*. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Tazbir, J. (1978). *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna".

Tretiak, J. (1912). *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności.

Urban, J. (1936). Ksiądz Skarga a obrządek grecki. *Oriens*, 4: 135–139.

Waczyński, B. (1963). Myśl unijna Skargi. *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, 6(2): 25–40.

Williams, G. H. (1981). Peter Skarga. 1536–1618. W: *Shapers of Religious Traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560–1600* (s. 175–194), J. Raitt (ed.). New Haven–London: Yale University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt211qw0c.15

Summary

The chapter presents Piotr Skarga as one of the most important representatives of post-Tridentine controversial theology in Poland. An analysis of his biography, writings, and apologetic method shows that his literary and preaching activity formed a coherent project aimed at defending Catholic truth, ecclesial unity, and the Christian order of the political community. At the centre of this project stand four major themes: the apologia for the Church and for unity under papal primacy, the defence of the Eucharist and the sacraments, anti-Arian polemics, and the defence of Catholicism as the foundation of public life. The chapter also stresses that Skarga's apologetics was not yet a modern, autonomous theological discipline, but remained closely connected with preaching, confessional controversy, religious rhetoric, and ecclesial practice. From a contemporary perspective, the limits of this model also become visible, especially its asymmetrical concept of unity and its negative assessment of confessional pluralism.

Abstrakt

Rozdział przedstawia Piotra Skargę jako jednego z najważniejszych polskich przedstawicieli potrydenckiej teologii kontrowersyjnej. Jego działalność kaznodziejska i pisarska tworzyła spójny projekt obrony doktryny katolickiej, jedności Kościoła oraz chrześcijańskiego ładu życia publicznego. Szczególne miejsce zajmują apologia Kościoła i papieskiego prymatu, obrona Eucharystii i sakramentów, polemika z antytrynitaryzmem oraz zaangażowanie w problematykę unii brzeskiej. Skarga posługiwał się językiem silnie retorycznym i konfesyjnym, dlatego jego apologetyka pozostawała ściśle związana z kaznodziejstwem i praktyką duszpasterską. Rozdział wskazuje również na ograniczenia tego modelu, zwłaszcza w zakresie oceny pluralizmu religijnego i sposobu rozumienia jedności Kościoła.

Słowa kluczowe: Piotr Skarga; apologetyka katolicka; teologia kontrowersyjna; kontrreformacja; jedność Kościoła; unia brzeska; Eucharystia; polemika wyznaniowa

Abstract

The chapter presents Piotr Skarga as one of the leading Polish representatives of post-Tridentine controversial theology. His preaching and literary activity formed a coherent project aimed at defending Catholic doctrine, the unity of the Church, and a Christian vision of public life. Major themes include the defence of the Church and papal primacy, the Eucharist and the sacraments, anti-Trinitarian polemics, and engagement with the Union of Brest. Skarga employed a strongly rhetorical and confessional style, making his apologetics closely connected with preaching and pastoral practice. The chapter also identifies the limitations of this model, particularly in its assessment of religious pluralism and its understanding of ecclesial unity.

Keywords: Piotr Skarga; Catholic apologetics; controversial theology; Counter-Reformation; unity of the Church; Union of Brest; Eucharist; confessional polemics